

ТЕОРІЯ ПРАВА

Михайло Теплюк

доктор юридичних наук,
дійсний член (академік) НАПрН України,
заслужений юрист України
(Київ, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6340-1352>
m.tepliuk56@gmail.com

Олексій Ющик

доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
народний депутат України III скликання,
головний науковий співробітник відділу конституційного
та муніципального права
Інституту держави і права імені В. М. Корещького НАН України
(Київ, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5512-3612>
al-jus@i.ua

УДК: 340.12:340.134:340.132

ПОНЯТТЯ ЮРИДИЧНОГО ПРОЦЕСУ:
НОВИЙ ПОГЛЯД

АНОТАЦІЯ. У статті досліджується феномен юридичного процесу в контексті діалектичного праворозуміння. Вихідним є розуміння права як нормативного способу соціального управління, а правової норми – як процесу необхідності, складовими структури якої є умови (гіпотеза), предмет (диспозиція) та юридична діяльність (санкція) норми. Виходячи з цього, проводиться розрізнення понять “правовий процес”, як загальний процес буття правової норми, та “юридичний процес”, як публічно-владна форма розгортання норми в юридичній діяльності.

Здійснено критичну оцінку поняття механізму правового регулювання – як технізованої й метафізичної схеми, що не розкриває процесуальної природи права. Натомість юридичний процес пропонується розглядати як владно організований процес санкціонування правових норм, що передбачає їх установлення, введення в дію, організаційне забезпечення, охорону, контроль за реалізацією та відновлення нормативно визначеного порядку в разі його порушення. Наголошено, що поняття санкціонування не обмежується застосуванням санкцій у правоохоронному сенсі, а воно виражає все коло публічно-владної діяльності, завдяки якій правова норма набуває своєї реальної дійсності.

Уточнюється співвідношення понять правового процесу та юридичного процесу, юридичної діяльності та правомірної поведінки суб'єктів правовідносин. Обґрунтовано положення, що юридичний процес не охоплює всю юридично значущу поведінку, а становить саме діяльність публічно-владного суб'єкта щодо санкціонування юридичної норми. Правомірна поведінка невіддільна від юридичного процесу, однак

не становить його власної матерії. Відтак юридичний процес визначено як публічно-владну форму розгортання юридичної норми у процесі соціального управління.

Ключові слова: право; юридична норма; санкціонування; первинна норма; правоохоронна норма; юридична діяльність; юридичний процес; правомірна поведінка; діалектичне праворозуміння.

Одним із завдань загальної теорії права є з'ясування поняття *юридичної діяльності*, оскільки остання являє собою *вузловий пункт* правової реальності, від розуміння якого залежить усвідомлення низки теоретико-правових понять. Адже право, як явище сучасного суспільства, не можна уявити без його “обробки” специфічною діяльністю публічно-владних суб'єктів, яку в теорії права звичайно називають “юридична діяльність”.

Слід водночас сказати, що висловлені в науковій літературі визначення юридичної діяльності сформульовані з огляду на такі концепції праворозуміння, які не враховують реальної діалектики права (нормативістська, природно-правова, інтегративна та інші концепції). При тому ці концепції не лише не виключають *нормативного* характеру права, а навпаки, категорія *правової норми* є ключовою в кожній з них. А проте, жодна з концепцій не розглядає норму права з *діалектичної точки зору*, фіксуючи правову норму *метафізично* як структурну єдність трьох її елементів – гіпотези, диспозиції та санкції норми (водночас деякі автори називають два, чотири, п'ять і навіть шість структурних елементів норми).

Те, що норма права є *особливим процесом*, досі залишається неусвідомленим теоретиками права, не відображається в правових концепціях через брак єдності в розумінні самого *поняття права* як такого. Винятком є *діалектичне розуміння права*, в якому загальне визначення його поняття свідчить про його *процесуальну* природу: право трактується тут як *нормативний спосіб соціального управління*. Оскільки соціальне управління не уявляється інакше, як *суспільний процес*, то, отже, й право – як його атрибут – не може існувати у відриві від цього процесу, не може не функціонувати як *процесуальна система*.

Саме тому й норми, з яких утворюється право, також мають процесуальну природу, функціонують як деякий особливий процес в управлінні суспільством.

Уперше поняття правової норми в процесуальному сенсі було розглянуто у 1996 році. Саме від розуміння її поняття ‘значною мірою залежить уявлення про механізм правового регулювання суспільних відносин взагалі, якого (розуміння), на жаль, бракує досі в теорії права’. Юридичну норму було визначено як *процес необхідності*, складовими якого (за Гегелем) є *умови, предмет і діяльність* і в якому через діяльність суб'єкта умови переводяться в предмет¹. Таке уявлення виходить із того, що визнання державним апарата-

¹ О Ющик, ‘Правова реформа як спосіб перетворення (реорганізації) інститутів держави’ (автореф дис канд юрид наук, 1996) 8.

том певного правила поведінки як *необхідного*, у суспільній формі *юридичної норми* вказує на те, що ця форма містить всі елементи *процесу необхідності* взагалі².

Специфіка правової норми як процесу необхідності полягає в тому, що в її структурі відповідно до цих елементів вказаного процесу є три складові: *гіпотеза* (умови), *диспозиція* (предмет, яким є правовідношення “право суб’єкта – правовий обов’язок”) та *санкція* (діяльність). У нормі права як процесі необхідності, на нашу думку, санкцією є вся нормативна діяльність, яка забезпечує належне здійснення у правовому процесі того правовідношення, що становить диспозицію норми.

А проте, теоретики права зводять характер зв’язку цих складових правової норми до надто спрощеної схеми: “якщо (умови) – то повинно бути (диспозиція) – інакше (санкція)”. Через це санкція правової норми розглядається ними як деяке положення про наслідки порушення нормативних приписів диспозиції, тобто порушення суб’єктами правовідносин свого права або обов’язку. Зважаючи на це, функціонування правової системи вони розглядають як особливий “механізм” правового регулювання, який утворюють дві сфери: сфера творення права як деякої нормативної системи (“сфера правотворчості”) та здійснення права (“сфера правореалізації”). Але якщо уявлення більшості авторів про сферу правотворчості більш-менш збігаються, то щодо сфери реалізації права цього не скажеш. Втім, щодо категорії “правотворчість” у літературі також висловлене зауваження, яким піддається сумніву сама назва цієї категорії³.

Діалектичне праворозуміння терміна “механізм правового регулювання” в його традиційному значенні не сприймає взагалі, оскільки право, як нормативний спосіб соціального управління, апріорі “вплетене” в його процес. Як атрибут соціального управління, право функціонує у *розгортанні правових норм*, з яких воно складається, за логікою процесу необхідності. Таке розгортання норм права складається в *правовий процес*, що “накладається” на процес управління та забезпечує його *нормативну організацію* (для наочності можна умовно порівняти це за аналогією з накладенням корисного сигналу на робочу частоту в радіозв’язку або телевізійній техніці зв’язку).

Правовий процес є за своєю суттю процесом *нормативним*. Водночас сучасне право є “багатоукладною” *системою*, в якій фігурують різні за своєю природою правові норми – державні, корпоративні, церковні тощо (аналогія економічної системи з кількома господарськими укладами). У такому правовому процесі його своєрідне “русло” утворює *юридичний процес*, що вирішально впливає на усі інші відгалуження загального правового процесу.

² О Ющик, *Правова реформа: загальне поняття, проблеми здійснення в Україні* (Парламентське вид-во 1997) 28–29.

³ О Ющик, ‘До поняття “правотворчість” в юридичній науці (критичний аспект)’, *Актуальні проблеми державотворення та правозастосування: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 7 груд. 2023 р.)* (Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2024) 36–39.

Юридичний процес постає як публічно-владна й формалізована – офіційна – складова правового процесу.

Юридичний процес розглядається у теорії права в його зв'язку з *юридичною діяльністю*. Проте ця діяльність досі не має єдиного розуміння, щодо її поняття в літературі висловлено різні думки. На думку В. Риндюк, найбільш послідовним поглядом на феномен юридичної діяльності є визначення її поняття, згідно з яким юридична діяльність являє собою специфічний вид соціальної діяльності, змістом якої є реалізація законодавчої, адміністративної і правоохоронної функцій держави, правове оформлення державного управління суспільством. Критерієм виокремлення юридичної діяльності серед інших різновидів діяльності, пов'язаної з правом, є наявність у суб'єктів цієї діяльності публічно-владних повноважень для прийняття і здійснення обов'язкових рішень тими суб'єктами, яким ці рішення адресовані, а не наявність у суб'єктів юридичної освіти тощо⁴.

На нашу думку, реалізація цих функцій держави являє собою особливий вид соціальної діяльності, становить *юридичну діяльність*, практичне здійснення якої відбувається в юридичному процесі як іманентному способі реалізації державного управління.

Сполучними складовими юридичного процесу, які його “цементують” та організовують у певну послідовність і цілісність, є *юридичні процедури*, що відіграють роль особливого *способу організації* цього процесу. Специфіка кожної з функцій держави зумовлює функціональні особливості юридичної діяльності, а з ними – й різні форми юридичного процесу, його видо-ву диференціацію на законодавчий, адміністративний та правоохоронний процеси та процедури⁵.

Розгортання юридичного процесу як процесу необхідності в просторі й часі (яке в теорії права традиційно уявляють як функціонування деякого, по-різному визначуваного “механізму правового регулювання”) потребує його діалектичного сприйняття. Проте останнє є неможливим з огляду на існуючі концепції розуміння права, без звернення до діалектичної теорії права, її визначень поняття права та інших основних понять.

Саме з погляду цієї теорії юридичний процес уявляється найбільш послідовно та є найбільш адекватним відображенням практики правового регулювання, у його розгортанні в такій логічній послідовності: ПРАВО (як нормативний спосіб соціального управління) – НОРМА (як процес необхідності) – юридична діяльність (як спосіб, форма розгортання норми) – ЮРИДИЧНИЙ ПРОЦЕС (як організована послідовність юридично значущої поведінки суб'єктів суспільних відносин).

⁴ В Риндюк, Упорядкування законодавства України: теоретико-методологічний та техніко-юридичний аспекти (КНЕУ 2021) 234–235.

⁵ О Ющик, Теоретичні основи законодавчого процесу (Парламентське вид-во 2004) 27.

За такою логікою право не виступає як деякий “механізм”, відокремлений від *процесу* соціального управління, а являє собою *нормативний атрибут* цього процесу. Право в його *діалектичному* розумінні функціонує в цій логіці не у вигляді самостійного зовнішнього регулятивного “механізму”, а як особливий нормативний спосіб (поряд з мораллю, релігією тощо) у соціальному управлінні. Натомість *недіалектичне* праворозуміння трактує категорію “механізм правового регулювання” як метафізичну, технізовану форму опису того, що в дійсності є розгортанням правових норм як особливого *процесу необхідності*.

З цього погляду *юридичний процес* постає перед нами не як сукупність ізольованих процедур чи процесуальних фрагментів, не як техніко-юридичний алгоритм реалізації приписів законодавства, а як особлива *форма санкціонування* публічно-владним суб’єктом *правових норм*. В якості санкціонування виступає діяльність *установлення норм як необхідних правил поведінки та забезпечення їх здійснення* суб’єктами права в суспільних відносинах останніх.

Функціонування права розгортається на основі суспільної форми *правової норми*, підпорядковується логіці процесу необхідності, зосереджуючись навколо *мети права* (руху її від суб’єктивної мети через *здійснювану мету* до *реалізованої мети*) через здійснення загальних функцій держави (законодавчої, адміністративної та правоохоронної) в *юридичній діяльності*, чим забезпечується *правовий порядок* – як *дійсна* мета права.

Отже, юридичний процес уявляється як організована юридична діяльність публічно-владного суб’єкта, змістом якої є *санкціонування юридичних норм* – установлення норм права як необхідних правил поведінки, введення їх у дію, організаційне забезпечення дії, охорона та відновлення їх дії у випадках їх порушення. З цієї санкціонувальної діяльності складається “матерія” юридичного процесу, в якому *невладні* суб’єкти виступають учасниками суспільних відносин, поведінку яких нормативно організовує, забезпечує й коригує суб’єкт публічного управління своєю санкціонувальною діяльністю, – як тих, кого визначено в якості *об’єкта* управлінського впливу на них суб’єктом управління. Вони є *суб’єктами* правовідносин, однак не є суб’єктами юридичного процесу в точному розумінні цього поняття, оскільки не здійснюють владного *санкціонування правових норм*.

Інакше кажучи, юридичний процес не тотожний функціонуванню права загалом, він обмежений лише санкціонуванням його норм. Правомірна поведінка суб’єктів становить мету і результат юридичного процесу, в якому правова норма встановлюється, забезпечується її належна дія та нормативне реагування владного суб’єкта на відхилення учасників правовідносин від нормальної поведінки. Тож категорія “правова норма” є визначальною для діалектичного розуміння правового та юридичного процесу.

Отже, юридичний процес – це владно організований процес санкціонування правових норм суб'єктом соціального управління. Але санкціонування правових норм не зводиться до застосування санкцій у правоохоронному контексті. Йдеться про ширший зміст діяльності публічно-владного суб'єкта: встановлення норми, надання їй обов'язкового значення, введення її в дію, нормативне забезпечення її здійснення, контроль за її реалізацією та владне реагування на відхилення від нормативно встановленого порядку цієї реалізації.

У такому сенсі правова норма не може розглядатися тільки як *текстуально* виражений припис законодавства, нормативна формула, державно-владний спосіб формулювання необхідного правила. Правова норма стає *дійсною*, набуває свого завершення як така виключно в процесі її здійснення, коли передбачена нею необхідність розгортається в поведінці відповідних суб'єктів суспільних відносин, у правових актах, правовідносинах, юридичних фактах та актах публічно-владного реагування.

Тому юридичний процес є не зовнішньою процедурою щодо вже готової норми, а формою її реального існування в суспільній практиці. Норма не просто “прикладається” як зовнішній масштаб до фактичних обставин; вона проходить послідовність її становлення, конкретизації, здійснення, охорони та відновлення (утвердження) норми в тих випадках, коли її належне розгортання порушується.

У цьому розумінні *правовий процес* є загальним процесом “життя” *правової норми*, а не лише способом реалізації законодавчого припису в правомірній поведінці суб'єктів; натомість, *юридичний процес* є загальним процесом буття *юридичної норми* в юридичній діяльності публічно-владного суб'єкта. Ця діяльність стає тим способом, яким здійснюється розгортання норми права, оскільки саме через неї суб'єктивно сформульована законодавцем мета права переводиться в систему юридично значущих актів. У законодавчій функції норма формулюється й фіксується як необхідне правило поведінки; в адміністративній (виконавчо-розпорядчій) функції створюються умови організованого здійснення норми; а правоохоронною функцією забезпечується відновлення або коригування нормативного порядку у разі його порушення, забезпечується *дія* норми як належної складової *дійсного* правопорядку.

Звідси випливає, що юридичний процес має *двоїсту* структуру. З одного боку, він включає своєрідне публічно-владне “процесуальне русло”, через яке юридична норма встановлюється, вводиться в дію, забезпечується, охороняється та відновлюється (суб'єктна складова); водночас юридичний процес містить *правомірну* поведінку *невладних* суб'єктів правовідносин – як управлінський аспект, у якому юридична норма набуває *дійсності*, стає фрагментом *реалізованої мети* права, стає складовою правопорядку (об'єктна складова).

Поєднання владного санкціонування із правомірною поведінкою об'єкта управління утворює юридичний процес як реальне розгортання юридичної норми *від можливості до дійсності*. Без свого здійснення юридична норма залишалася б тільки формальним приписом, а не була реальною суспільною необхідністю, яка перетворюється на дійсність.

Інакше кажучи, юридичний процес не зводиться до юридичної діяльності публічно-владного суб'єкта, хоча саме ця діяльність становить його серцевину, його організуюче ядро. Як процес соціального управління, він охоплює не лише складові утворення та забезпечення реалізації норми, а включає також і поведінку об'єкта управління, у якій ця норма набуває своєї дійсності. Правомірна поведінка невіддільна від суб'єктів фігурує не як зовнішній наслідок юридичного процесу, а як його *внутрішній аспект*, оскільки саме в ній юридично санкціонована норма перетворюється із *ідеальності* владного припису в *реальність* правопорядку.

Не є випадковим, що жодна концепція праворозуміння не обходиться без поняття норми права. З діалектичного погляду категорія *правової норми* виступає центром, осередком правового регулювання. Вона дає змогу подолати прірву між “правом у тексті” та “правом у дії”, між законодавчим приписом і реальною поведінкою суб'єктів, відбиваючи реальний процес державного управління. Право в такому разі постає не як сукупність застиглих правил-приписів, а як особливий *спосіб забезпечення управління*, що здійснюється через юридично організовану діяльність і завершується формуванням правопорядку – як реалізованої мети права.

Юридична діяльність, отже, організовується в рамках юридичного процесу як оперування з юридичними нормами за логікою діалектики мети права (якою, як було сказано, є необхідний, з точки зору суб'єкта управління, правопорядок). Це оперування передбачає *три необхідні стадії* юридичного процесу: 1) утворення юридичних норм – *нормоустановлення*; 2) надання встановленим абстрактним нормам реальності – *нормоконкретизацію*; 3) утвердження норм як складових дійсного правопорядку – *нормоздійснення*.

Кожному з цих трьох загальних складових процесу державного управління суспільством відповідає так чи інакше загальна функція держави: законодавча, адміністративна та правоохоронна, які й реалізуються в юридичній діяльності публічно-владних суб'єктів.

Водночас оперування юридичними нормами теоретики обмежують, як правило, двома процесами – *створенням* норми та її *реалізацією*. Державні встановлює норми законодавства, а суб'єкти права своєю поведінкою реалізують установлені норми. Відтак складається надто спрощене уявлення про “механізм правового регулювання”, яким зазвичай обмежуються різні *дуалістичні* концепції праворозуміння, вбачаючи у цьому “механізмові” лише *дві стадії* – “правотворчості” та “правореалізації”. На першій стадії закони “створюються” як сфера так званого об'єктивного права, на другій

стадії вони реалізуються в індивідуальних правовідносинах, утворюючи сферу “суб’єктивного права”.

Однак на практиці не всі суб’єкти права й не завжди реагують на юридичні норми актами своєї *правомірної* поведінки, у великій кількості випадків вони їх порушують. Фактично це означає невиконання чи неналежне виконання суб’єктами правовідносин (як об’єктами управління) нормативних управлінських рішень, порушення ними своїх прав та обов’язків у реальних правовідносинах. Через відхилення їхньої поведінки від норми мета права не досягає своєї реалізації, оскільки *фактичний* порядок суспільних відносин відхиляється від *належного порядку* як необхідного, тобто відхиляється від *правового* порядку.

Через цей *об’єктивний* факт виникає потреба в державному реагуванні на порушення норм права разом з *необхідністю додаткового нормування* юридичної діяльності, спрямованого на підкорення вимогам норми девіантної поведінки суб’єктів такої поведінки, а за певних умов – притягнути порушників норми до юридичної відповідальності.

Це означає, що право повинно передбачати існування особливих юридичних норм, *відмінних від* уже встановлених *первинних* норм. Тобто стають необхідними не лише перші дві, а й третя стадія юридичного процесу. Нормоустановленням визначаються *первинні норми*, у нормоконкретизації ці норми розгортаються через *правомірні* акти *владних суб’єктів*, а на третій стадії первинні норми набувають дійсності або через *нормальне* здійснення їх диспозиції невідданими суб’єктами, правомірну поведінку останніх, або – при порушенні первинної норми – через *правоохоронну діяльність*, змістом якої є здійснення санкції первинної норми.

Три названі складники є необхідними для юридичного процесу як *єдиної цілісності*. Вони не завжди фігурують у вигляді трьох послідовних відокремлених стадій у *кожному* *одиночному* юридичному процесі. За нормальних умов третій (правоохоронний) елемент “згорнутий” у *правомірній реалізації* суб’єктами права диспозиції первинної норми, умовно кажучи, становить “НЗ” (недоторканий запас), є *додатковою стадією* процесу на *випадок відхилення* від правомірності; стадією, яка з *потенційної* “розгортається” в дійсність за логікою юридичної норми як особлива, “резервна” (правоохоронна) стадія.

Це означає, що в юридичному процесі фігурують *дві категорії юридичних норм*: 1) *первинні* норми та 2) *похідні* від них *правоохоронні* норми. Визначення норм як *первинних* необхідне для фіксації *нормального* розвитку юридичного процесу, в якому діє простий алгоритм: норма встановлена – норма реалізована у *правомірній* поведінці. Обидві категорії юридичних норм однаково містять три структурні складові – гіпотезу, диспозицію та санкцію. При цьому, як уже було сказано, гіпотеза фіксує умови дії норми, диспозиція – її предмет у вигляді прав та обов’язків суб’єктів відповідного

правовідношення, а санкцією є вся юридична діяльність, через яку визначені в гіпотезі умови переводяться в реальне існування диспозиції, тобто відношення прав та обов'язків суб'єктів права.

Відмінність між первинними та правоохоронними (похідними, вторинними) нормами полягає в тому, що правоохоронні норми *охоплюються* змістом *санкції первинної норми* і включаються в юридичний процес у разі порушення диспозиції цієї норми. Тому гіпотезою правоохоронної норми є *юридичний факт порушення* первинної норми. Без такого факту не виникають охоронні правовідношення, а отже, права та обов'язки публічно-владних суб'єктів реагувати на порушення.

Так, норми, якими регулюються, наприклад існуючі трудові відносини, є *первинними* нормами, *гіпотези* яких на рівні закону (наприклад, кодексу законів про працю) встановлюють нормативні умови (юридичні факти) виникнення, зміни чи припинення правовідношення “право – обов'язок” (диспозиції норм) суб'єктів трудового відношення; а санкцією даних норм є особлива юридична діяльність публічно-владних суб'єктів. У рамках цієї санкції, по-перше, у *нормальному* режимі реалізується (конкретизується) диспозиція трудової норми; по-друге, у разі відхилення від норми публічно-владним суб'єктом включаються в процес вторинні (правоохоронні) норми, необхідні для реагування саме на такі випадки. Так, у разі порушення первинної *трудової* норми інституту трудового договору шляхом незаконної відмови вагітній жінці у прийомі її на роботу в юридичний процес “включаються” – як санкція трудової норми – відповідні *кримінальні та кримінально-процесуальні* правоохоронні норми.

На основі такого загального уявлення про юридичний процес постадійна модель його розгортання має такий вигляд.

Перша стадія – нормовстановлення. Юридичний факт (законодавча ініціатива) неначе “стартер” запускає *законодавчий процес* вироблення закону як нормативного управлінського рішення у формі акта-документа (тексту закону). Юридичним фактом, яким завершується перша стадія й водночас відкривається подальше розгортання юридичного процесу, є *набрання законом чинності*, тобто юридичної сили, з яким він включається у сферу національного законодавства. Ця стадія є започаткуванням (установленням) юридичних норм – і первинних, і правоохоронних (останніх у контексті санкції первинної норми) – у вигляді нормативних приписів; це є стадія санкціонування *ідеальних правил відносин* між суб'єктами права. По суті, йдеться про створення юридично санкціонованої *моделі* необхідного правила як юридичної норми.

Друга стадія – реалізація встановлених норм (нормоконкретизація). Вона розпочинається з фази *введення закону в дію* – комплексом юридичної діяльності (переважно органів виконавчої влади), спрямованої на організаційне, процедурне й нормативне *забезпечення реальної дії* даних законом ідеальних

юридичних норм. На виході цієї фази юридичного процесу правова система отримує норми, *конкретизовані до їхньої готовності діяти*, тобто функціонувати як нормативні *дієві регулятори* суспільних відносин. По суті, тут відбувається *впровадження* в правове середовище визначеної моделі правила поведінки, *приспосовування* його *загальної* абстрактної формули до індивідуально-конкретних правових ситуацій. На необхідність виокремлення особливої стадії введення закону в дію в науковій літературі вказує спеціальне ґрунтовне дослідження одного з авторів статті⁶.

ТРЕТЯ СТАДІЯ – здійснення чинних норм (нормоздійснення). Вона має два режими – *простий* та *ускладнений*. Простий є нормальним режимом, коли первинна норма здійснюється в одиничних правовідносинах сама собою, актом правомірної поведінки суб'єктів правового відношення.

Ускладнений (правоохоронний) режим здійснення первинної норми має місце тоді, коли встановлена норма була *порушена* на стадії її реалізації або при її здійсненні, а тому потрібен додатково правоохоронний контур для забезпечення дійсності цієї норми, передбачений її санкцією. Факт порушення первинної норми є юридичним “стартером”, яким запускається саме ускладнений режим здійснення юридичних норм.

З погляду розгортання *поняття юридичного процесу* його стадії можуть бути представлені як рух юридичної норми від *загального* через *особливе* до *одиничного*. На першій стадії – *нормовстановлення* – норма існує як *загальна* юридично санкціонована модель необхідної поведінки суб'єктів правовідносин. На другій стадії – *нормоконкретизації* – ця загальна модель набуває *особливих* юридичних форм своєї дії: нормативних, процедурних, організаційних та інших *передумов* її наступного одиничного здійснення. На третій стадії – *нормоздійснення* – норма “занурюється” в *одиничне* існування її в конкретному правовідношенні та *здійснюється* в актах поведінки суб'єктів правового відношення.

Третя стадія має два режими – простий і ускладнений. У *простому* режимі, тобто за умов *правомірної* поведінки суб'єктів, первинна норма здійснюється *безпосередньо* в актах такої поведінки. В *ускладненому*, правоохоронному режимі юридичний факт порушення первинної норми на даній стадії або попередній стадії юридичного процесу актуалізує здійснення *похідних* правоохоронних норм, чим забезпечується *реалізація санкції* порушеної первинної норми.

Отже, правоохоронне розгортання санкції не становить усього змісту третьої стадії юридичного процесу, воно складає особливий зміст тільки її ускладненого режиму. Існування такого режиму в третій стадії юридичного процесу, по суті, зумовлене необхідністю *зворотного зв'язку* в публічно-владному управлінні, без якого це управління не уявляється. Через зворотний зв'язок право, як нормативний спосіб соціального управління, отримує

⁶ М Теплюк, *Теоретико-правові основи введення закону в дію* (Парламентське вид-во 2013) 480.

здатність до власного самозбереження та відтворення при відхиленні поведінки суб'єктів правовідносин від норм.

З цього випливає необхідність розрізнення трьох *функціональних напрямів юридичної діяльності*: нормовстановлюючого, адміністративно-конкретизуючого та правоохоронного. Вони відповідають трьом стадіям розгортання юридичної норми: її встановленню як загальної нормативної моделі, конкретизації як форми організації її дії та здійсненню норми в одиничному правовідношенні, серед іншого – у випадку її порушення.

Останнє означає, що третя стадія є правоохоронною не тому, що вона завжди виникає з факту правопорушення, а тому, що в одиничному правовідношенні первинна норма здійснюється в умовах юридично забезпеченої відповідності цій нормі поведінки суб'єкта, у тому числі настання відповідальності за її порушення. Правоохорона є не лише “аварійним механізмом” реакції на порушення норми, вона становить внутрішній момент самої дійсності норми. Норма здійснюється правомірно саме тому, що її вимога не є владним побажанням, вона є *юридично забезпеченою необхідністю* відповідної нормативної поведінки, що набуває відображення у *правовій свідомості* суб'єктів правових відносин.

Інакше кажучи, правоохоронний напрям не зводиться до реагування на вже здійснене порушення первинної норми, він охоплює охоронно-гарантійний, превентивний і мотивувальний аспекти дієвості права. Правомірна поведінка суб'єкта є здійсненням первинної норми не тому, що суб'єкт просто “сам захотів” діяти правомірно, а тому, що він діє в полі *юридичної необхідності*, що загрожує його відповідальністю за відхилення від нормативних вимог. Тому факт існування правоохоронних норм уже сам собою є аспектом *здійсненості* первинної норми. Він дисциплінує поведінку, переводячи нормативну вимогу з рівня абстрактного припису в реальну мотивацію поведінки. У цьому сенсі правоохоронна норма діє не лише тоді, коли її пускають у хід у разі порушення правового відношення, а й тоді, коли через саму лише наявність правоохоронної норми (наприклад, у вигляді статей кримінального кодексу) первинна норма суб'єктами не порушується.

Виокремлення трьох зазначених функціональних напрямів виражає *циклічну* логіку управлінського процесу як процесу чередування прийняття та виконання управлінських рішень (управлінських циклів). Управлінське рішення *поділяє* цикл управління на *два протилежні* моменти – рішення, що приймається, і рішення, що виконується, *об'єднуючи* їх одночасно в єдиний цикл управління. У цій діалектиці управлінського циклу, відтак, виявляються *три* виразних процеси: 1) рішення, яке приймається, 2) рішення, яке виконується, і 3) опосередковуючий аспект узгодження прийнятого рішення і його виконання.

Названі процеси є трьома *фазами* управлінського циклу, в яких функції управління знаходять своє буття, так що в кожний даний момент часу

будь-яка функція перебуває в одній із фаз, здійснюючись в особливий спосіб, виступаючи в *особливій формі*: як *планування* – на етапі прийняття рішення, як *організаційно-виконавче регулювання* – на етапі виконання рішення і, нарешті, як *контроль* – у фазі узгодження рішення та його виконання. Жодна управлінська функція не здійснюється поза цими формами, а вони залишаються *порожніми способами* (формами) без визначеної функціональної спрямованості, яка надає плануванню, організаційно-виконавчому регулюванню і контролю їх певного матеріального змісту, надає їх *предмет*⁷.

У кожному функціональному напрямі юридичної діяльності діють загальні управлінські складники – планування, організація виконання і контроль; однак для юридичного процесу загалом напрями нормовстановлення, нормоконкретизації та правоохорони виражають відповідно домінантні фази управлінського циклу: нормативне програмування, організаційно-виконавче розгортання норми та контрольне забезпечення її дійсності.

Отже, ми розглянули юридичний процес у трьох аспектах. Перший: юридичний процес як *реалізація мети права*. Тобто право не просто існує у формі припису, а розгортається до правомірної поведінки, а в разі порушення – до правоохоронного реагування. Другий: юридичний процес як *рух його поняття* в логіці: загальне – особливе – одиничне. Норма спочатку встановлюється як загальне правило; потім конкретизується в особливих формах юридичної діяльності; далі доходить до одиничного правовідношення, де або здійснюється штатно, в актах правомірної поведінки, або порушується, у зв'язку з чим запускається правоохоронний контур. Третій аспект – управлінський цикл, яким визначається, чому названі вище стадії є не вигаданою послідовністю, а зумовлені управлінською необхідністю.

Водночас юридичний процес не є тільки *лінійною* послідовністю трьох названих стадій: нормовстановлення, нормоконкретизація та правоохорона мають як загальнопроцесуальне, так і внутрішньофункціональне значення. На *загальному* рівні вони фіксують основні етапи розгортання юридичної норми (встановлення, конкретизацію та забезпечення дійсності юридичної норми). На *особливому* рівні кожен з цих напрямів уже сам розгортається процесуально й може включати власні моменти встановлення, конкретизації та охорони норм права. Адже правопорушення можливе не лише у сфері здійснення диспозиції первинної норми, а й у самому процесі її встановлення, конкретизації чи охорони. У таких випадках нормозастосування є способом включення відповідної правоохоронної норми в конкретний юридичний процес – аж до “другої хвилі” правоохорони, коли предметом забезпечення стає належне здійснення самої правоохоронної норми.

Інакше кажучи, якщо порушення первинної норми включає правоохоронну норму першого порядку, то порушення самої правоохоронної норми викликає необхідність включення правоохоронної норми наступного порядку.

⁷ Ющик (н 2) 9–11.

Отже, охорона правових норм має хвильовий характер: кожна нова хвиля виникає тоді, коли порушено норму, що забезпечувала належне здійснення попереднього рівня юридичного процесу.

Запропоноване діалектичне розуміння юридичного процесу має принципове значення в багатьох відношеннях. Зокрема, воно дає можливість чітко позначити *сферу юстиції* в її відмінності від інших сфер державного управління (поліції, адміністрації тощо); виокремити в структурі юридичної діяльності специфічну діяльність *нормозастосування* (яку звичайно називають “правозастосуванням”) та відокремити це поняття від інших, які вживаються в теорії права (“виконання закону”, “дотримання норм”, “використання права” тощо); теоретично виважено визначити зміст кожної з трьох стадій юридичного процесу, характер властивих їм правових актів тощо (зокрема, розширити наукове розуміння такого поняття, як “введення закону в дію”); зрештою, методологічно більш ґрунтовно формувати арсенал техніки здійснення юридичної діяльності (юридичної техніки).

Нарешті, діалектичне розуміння юридичного процесу є необхідною умовою для побудови адекватної національної правової системи, визначення в ній різних підсистем, зокрема систематизації правової інформації, а на цій основі більш обґрунтованого впровадження в державне управління новітніх інформаційних технологій, у тому числі з використанням “штучного інтелекту” в правовому регулюванні суспільних відносин.

Висновки

1. Тракткування поняття норми права в існуючих концепціях праворозуміння разом з уявленнями теоретиків права про “механізм правового регулювання” не сприймають *процесуальну* природу права, не враховують його реальну діалектику через відсутність діалектичного розуміння права. Це розуміння передбачає розгляд норми права з точки зору *процесу необхідності*, як єдності трьох його складників, а саме, умов (гіпотези), предмета (диспозиції) та діяльності (санкції).

2. Ключовою в розумінні норми права як процесу є *юридична діяльність* як специфічна санкціонуюча діяльність, що організовує розгортання правових норм у єдиному юридичному процесі. Юридичний процес виступає як владно організований процес санкціонування правових норм у рамках державного управління суспільством.

3. Норма не є моделлю чи зовнішнім масштабом виміру фактичної поведінки суб’єктів, вона розгортається процесуально в юридичній діяльності та правомірній поведінці суб’єктів через її становлення, конкретизацію, здійснення, охорону, а також відновлення (утвердження) у разі, коли її належне розгортання порушується суб’єктами правовідносин.

4. Традиційний дихотомічний поділ права на сфери правотворчості та правореалізації в теорії права є метафізичним спрощенням. Насправді право має три *необхідні стадії* процесуального розгортання, якими є нормо-

установлення, нормоконкретизація та нормоздійснення. Остання стадія має два режими – простий та ускладнений. З цим пов’язана класифікація правових норм на первинні та правоохоронні норми.

5. Юридичний процес належить розглядати в трьох аспектах: як реалізацію мети права, якою є дійсний правовий порядок; як рух поняття юридичного процесу та розгортання норми права в логіці “загальне – особливе – одиничне”; в аспекті управлінського циклу “прийняття рішення – реалізація рішення – узгодження реалізації з прийнятим рішенням”. У останньому аспекті важливо враховувати не лише реагування на порушення *первинних* норм, а й реагування на порушення *правоохоронних* норм, коли необхідні нові процеси правоохорони (друге й наступні кола правоохорони) для забезпечення належного правопорядку.

6. Нове діалектичне трактування юридичного процесу відкриває суттєві додаткові перспективи як для юридичної практики, так і для подальшого розвитку наукової теорії права, а також істотного вдосконалення юридичної техніки.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Ryndiuk V, *Uporyadkuvannya zakonodavstva Ukrainy: teoretyko-metodolohichnyy ta tekhniko-yurydychnyy aspekty* (KNEU 2021) (in Ukrainian).
2. Tepliuk M, *Teoretyko-pravovi osnovy vvedennya zakonu v diyu* (Parlamentske vyd-vo 2013) (in Ukrainian).
3. Yushchik O, *Pravova reforma: zahalne ponyattya, problemy zdiysnennya v Ukraini* (Parlamentske vyd-vo 1997) (in Ukrainian).
4. Yushchik O, *Teoretychni osnovy zakonodavchoho protsesu* (Parlamentske vyd-vo 2004) (in Ukrainian).

Conference papers

5. Yushchik O, ‘Do ponyattya “pravotvorchist” v yurydychniy nautsi (krytychnyy aspekt)’, *Aktualni problemy derzhavotvorennya ta pravozastosuvannya: materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf. (Dnipro, 7 dec. 2023)* (Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav 2024) (in Ukrainian).

Theses

6. Yushchik O, ‘Pravova reforma yak sposib peretvorennya (reorhanizatsiyi) instytutiv derzhavy’ (avtoref dys kand yuryd nauk, 1996) (in Ukrainian).

Mykhailo Tepliuk
Oleksii Yushchik

THE CONCEPT OF THE LEGAL PROCESS: THE NEW PERSPECTIVE

ABSTRACT. This article explores the phenomenon of the legal process in the context of dialectical understanding of law. The study is based on the idea that law is a normative instrument of social governance, while a legal norm is understood as a process of necessity consisting of three moments: conditions (hypothesis), subject (disposition), and legal activity (sanction). On this basis, a distinction

arises between the concept of the legal process as the general process through which a legal norm exists, and the concept of the juridical process as the public-authoritative form in which a legal norm is implemented through legal activity.

The article critically examines the concept of the mechanism of legal regulation, arguing, that it represents a technical and abstract model, that fails to reflect the procedural nature of law. Instead, juridical process is viewed as an organized public-authoritative process of sanctioning legal norms. This process includes their adoption, entry into force, organizational support, protection, supervision of their implementation and the restoration of legally established order when it has been violated. It is emphasized that sanctioning should not be understood only as the application of sanctions in the law-enforcement sense. Rather, it covers the entire range of public-authoritative activities through which legal norms become effective in social reality.

The article also clarifies the relationship between concepts of the legal process and the juridical process, as well as between legal activity and the lawful conduct of participants of legal relations. It is grounded that the juridical process does not include all legally significant behavior. Instead, it refers specifically to the activities of public-authoritative subject aimed at ensuring the operation of legal norms. The lawful conduct of non-authoritative subjects represents the purpose and result of the juridical process, but not its substance. Therefore, the juridical process is defined as the public-authoritative form through which a legal norm unfolds within the process of social governance.

KEYWORDS: law; legal norm; sanctioning; primary norm; law-enforcement norm; legal activity; juridical process; lawful conduct; dialectical understanding of law.